

УДК 94(477)«1917/1921»

Д. В. Архирейський*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ОЛЕКСАНДР КЛЕЙН: НІМЕЦЬ У МАХНОВСЬКОМУ РУСІ**

Висвітлено життєвий і бойовий шлях Олександра Клейна, нащадка німецьких колоністів, активного учасника махновського повстанського руху.

Ключові слова: О. Клейн, Н. Махно, повстанський рух, махновщина, бойові дії.

Архирейский Д. В. Александр Клейн: немец в махновском движении.

Освещено жизненный и боевой путь Александра Клейна, потомка немецких колонистов, активного участника махновского повстанческого движения.

Ключевые слова: А. Клейн, Н. Махно, повстанческое движение, махновщина, боевые действия.

Arkhireyskyi D. V. Alexander Klein: German in the Makhnovist movement.

Highlights the life of Alexander Klein, a descendant of German colonists, Makhno's active insurgency. Analyzed the possible reasons for his joining the group of anarchists Huliaipole. Participating of O. Kleyn in detachments of the Black household troops in southern Ukraine on verge of 1917–1918 is examined. The battle way of insurgent in the soldiery formings of army of N. Makhno is traced. His participating in all the most important campaigns and battle of insurgent army inclusive to the day of death in August 1921 lights up. The most interesting events of revolutionary war, this insurgent commander took part in which, are considered. Confirmed A. Kleyn loyalty, in spite of his national belonging, and the ideals of the Makhnovist insurgency.

Keywords: A. Klein, N. Makhno, the insurgency, Makhnovism (Makhnovshchina), fighting.

Історіографію махновського руху, хоча вона і має давні традиції та певні здобутки, важко назвати достатньою та різногранною. Найвразливішим її місцем, очевидно, слід визнати мінімум праць, присвячених окремим представникам цього руху. Навіть праці, присвячені в цілому Несторові Махну, який дав своє ім'я рухові – махновщина, – висвітлюють не стільки біографію повстанського ватажка, скільки історію цього руху [8–10; 19; 21; 22]. Деяка увага, яку дослідники приділили особі Лева Зінківського (Задов) [13; 17; 20], зумовлюється, вочевидь, тією негативно-провактивною рекламою, яку дав цьому махновцю О. Толстой у своєму відомому романі.

Добірки біографічних даних по деяких найбільш активних махновських командирах і діячах містять книга «Дороги Нестора Махно», підготовлена О. Білашом на основі наративних і документальних матеріалів його батька В. Білаша, визначного діяча махновського руху, а також праця «История махновского движения» П. Аршинова, одного з анархістських ідеологів махновщини [7, с. 212–218; 8, с. 577–592]. Біографічними можна вважати статті, присвячені учасникам махновського руху, М. Никифоровій, В. Воліну, Ф. Зубкову, А. Буданову, П. Каретниковому, Г. Кузьменко, братам Ф. і Г. Івановим [3; 5; 6; 12; 15; 18; 25–28], хоча й важливим, але об'єктивно другорядним учасникам махновського руху. Враховуючи, що тільки командно-політичне ядро махновщини нараховувало сотні осіб, кожна з яких цілком заслуговує на увагу істориків, дослідження махновщини, як

і всього українського повстанського руху часів революції і 1920-х рр., дійсно слід визнати перспективною справою.

Одним із махновських командирів був Олександр Клейн, якому присвячена, якщо ми не помиляємося, лише одна енциклопедична стаття [1]. Інтерес до цієї особи зумовлюється тим фактом, що Клейн був за походженням нащадком німецьких колоністів, з якими у махновців складались, як відомо, не найкращі відносини [2; 29].

Дана розвідка не претендує на статус повної і вичерпної біографії О. Клейна. Це швидше спроба узагальнити вже відому інформацію про нього, скорегувати та уточнити деякі дані, а також визначити орієнтири подальших біографічно-сюжетних досліджень.

Вихідним пунктом у висвітленні життєдіяльності Клейна, вочевидь, слід визнати біографічні дані про цього махновця у примітках до вказаної книги «Дороги Нестора Махно», де зазначено буквально так: «Клейн Олександр (1891–1921) – прикажчик із с. Гуляйполе. Член групи анархістів з 1917 р. та активний учасник махновщини. У 1918 р. – штабний ад'ютант. У 1919 р. – командир піхотного полку; в 1920 р. – командир групи. Вбитий у серпні 1921 р.» [8, с. 588].

Отже, до революції 1917 р. Клейн працював прикажчиком у Гуляйполі, майбутній столиці махновського повстанського руху, поширеного на Півдні України. Прізвище Клейн (нім. Klein) є німецьким. Теоретично його носій міг бути єврейсько-американцем, адже представники цього субетносу проживали на той час як в самому Гуляйполі, так і в єврейських землеробських колоніях Катеринославщини, Південної України взагалі. Втім, ті дослідники, які акцентували увагу на цьому діячеві, однозначно вважали його німцем [11, с. 247], а ті, хто аналізував проблему ставлення махновців до єврейського населення, серед відомих махновців-євреїв Клейна не бачать [7, с. 193–203].

Знаючи, що на Півдні України і на початку ХХ ст. німці-колоністи прагнули, як правило, не змішуватися з іншими етносами і жили доволі закритими громадами, займаючися сільським господарством, промислами чи іншими видами діяльності, інколи ледь не винятково в межах цих громад, задамося питанням: як логічно пояснити перебування Клейна в ненімецькому Гуляйполі в якості прикажчика? Очевидно, він не був уродженцем цього села (ані дослідники махновщини, ані місцеві краєзнавці не вважають його таким).

Можливо, родина Клейна з якоїсь причини не займалася сільським господарством (була безземельною чи малоземельною, мала відношення до торгівлі або якогось промислу), тому молодий Олександр був змушений заробляти на життя поза німецькою громадою, по суті наймитуючи. Цілком імовірно, що його роботодавцем був якийсь заможний німець-торговець чи єврей, у якого в Гуляйполі була крамниця. І, вочевидь, праця прикажчика передбачала наявність елементарної грамотності, що ставить під сумнів у цілому безпідставну переконаність російського письменника В. Голованова щодо малограмотності Клейна [11, с. 247]. Щоправда, В. Голованов у цьому питанні посиляється на думку В. Воліна, анархіста та одного з ідеологів махновського руху. Але цілком можливо, що зарозумілому інтелектуалу Воліну всі польові командири махновщини видавалися малокультурними та безграмотними персонами.

По суті, слід розглядати вступ О. Клейна в 1917 р. до Гуляйпільської спілки анархістів як винятковий факт, адже подібний вчинок для німця-колоніста в цілому був нетиповим, практично неможливим. Як же цей вчинок можна пояснити

логічно? Ймовірно два варіанти: або з якихось причин він втратив до революції зв'язки з родинним середовищем (можливо залишився сиротою), або праця прикажника не задовольняла його життєвих потреб, він відчував якусь несправедливість, що підштовхнуло його до пошуку однодумців, яких у загальнореволюційній ейфорії можна було знайти серед біднішого населення (німці, як правило, були заможними). Зв'язки Клейна з гуляйпільськими анархістами виявляться настільки міцними, що на них ніяк не вплине доволі вороже ставлення махновців і німців-колоністів один до одного в цілому.

У контексті сказаного можна припустити, що, як член Гуляйпільської спілки анархістів, Клейн восени 1917 – навесні 1918 рр. брав участь у діяльності місцевих загонів Чорної гвардії, які забезпечували в регіоні т. зв. чорний переділ землі, роззброювали на Кічкаському мосту через Дніпро офіцерські та козацькі ешелони, котрі поверталися з фронту. Навесні 1918 р. катеринославські чорногвардійці брали участь у протистоянні з німецько-австрійськими та українсько-республіканськими військовими формуваннями, які просувалися на Південь. Таким чином набувався військовий досвід тими майбутніми махновцями, які не мали досвіду фронтового. А Клейн, зважаючи на німецьке походження, навряд чи був фронтовиком, адже під час світової війни російський уряд у цілому не довіряв своїм підданним-німцям, тому, як правило, не залучав їх до військової справи [24, с. 47]. Відсутня інформація про фронтове минуле О. Клейна, як бачимо, і в біографічних даних В. Білаша.

Де перебував Клейн з кінця весни 1918 р. – наразі невідомо. Він не значиться серед командирів чи активних членів Чорної гвардії, отож, навряд чи мав потребу переховуватися у підпіллі або тікати за межі України, як Н. Махно, О. Чубенко та деякі інші. Не значиться він, за джерелами, і серед тих повстанців, що першими об'єдналися навколо Н. Махна, який у липні повернувся до рідного села з Росії.

Клейн, котрого все ж таки знали в Гуляйполі, переховувався, вочевидь, десь за межами цього села, можливо в одній з німецьких колоній. Саме ця обставина може пояснити, чому він приєднався до групи Махна не відразу. Але розголос про початки повстанської діяльності Махна ширився округою, і рано чи пізно Клейн мав дізнатися про це. Отож, восени 1918 р. він вже був у складі махновського загону. Повідомлення В. Білаша про те, що в 1918 р. (а йдеться саме про кінець року) Клейн був ад'ютантом махновського штабу, підтверджує рівень довіри, яку мали до нього гуляйпільські анархісти і, певно, особисто Н. Махно. Додатково це свідчить про чорногвардійський досвід О. Клейна.

Такий рівень довіри видається особливо дивовижним, якщо врахувати, що повстанська діяльність Махна була спрямована проти режиму гетьмана П. Скоропадського та влади німецького та австро-угорського військового командування, аграрна політика яких була об'єктивно спрямована проти більшості селян України. Проте заможніші (порівняно з іншими категоріями селян) німці-колоністи України в цілому підтримували владу, що наперед і зумовило ворожі стосунки між ними і махновцями, переважна більшість яких представляло українське селянство. Те, що в такому контексті Клейн став на бік махновців, свідчить, очевидно, про якусь внутрішню кризу у його стосунках із родичами. Махновське командування оцінило таку відданість належним чином.

На штабній роботі О. Клейн залишався, судячи з усього, й тоді, коли в лютому 1919 р. махновські формування в якості окремої бригади увійшли до складу Червоної Задніпровської дивізії під командою П. Дибенка. Від березня основним

ворогом махновців стали підрозділи білої Добровольчої армії, проти якої повстанці билися в Західному Донбасі та Північному Приазов'ї.

Не маючи необхідних і достатніх даних, важко реконструювати всі перипетії військової кар'єри Клейна цього часу. В. Білаш повідомляє, що в 1919 р. німець-махновець став командиром полку. На полкову систему махновці перейшли на початку січня 1919 р., але серед перших полкових командирів Клейн не значиться [23, с. 34, 35], адже він ще перебував на штабній роботі. Увійшовши 26 січня 1919 р. до складу Червоної армії в якості бригади, махновці, як виявилось, мали набагато більший потенціал.

У травні бригада самореорганізувалася в повноцінну дивізію, яка в червні, у свою чергу, претендувала на статус армії. Структурне розростання означало збільшення підрозділів (якщо на початку січня 1919 р. під командою Махна було п'ять полків, то в середині травня – близько чотирнадцяти, не рахуючи дрібніші служби та команди), ефективно командувати якими об'єктивно могли або колишні фронтовики, або, як мінімум, екс-чорногвардійці. Отже, саме в цей час (квітень–травень), як видається, Клейн і став командиром піхотного полку махновського формування.

Без додаткових даних важко сказати, до складу якої бригади 1-ї Української дивізії Махна входив полк Клейна. Бригад від 12 травня було три: 1-а (комбриг В. Куриленко), яка складалась із чотирьох піхотних полків і займала ділянку фронту вздовж узбережжя Азовського моря від Урзуфа до гирла Грузького Єланчика і по Єланчику до хутора Вітава; 2-а (комбриг В. Білаш), до складу якої входили три піхотні і два кавалерійські полки і яка займала позиції від ст. Караванної до с. Конькове на Грузькому Єланчику; 3-я (комбриг П. Петренко-Платонов) у складі трьох піхотних полків, позиції якої були між двох інших бригад [8, с. 187]. Враховуючи територіальний принцип комплектування махновських полків і відповідного призначення чи обрання командирів, можна зробити припущення, що О. Клейн командував повстанцями з Олександрівського повіту. Такі були в 1-й та 3-й бригадах.

Внаслідок підозр і цькування Махна більшовицьким керівництвом той у першій половині червня 1919 р. розірвав союз із комуністами і з групою найнадійніших однодумців і бійців, основою якої були гуляйпільці, вирушив на Правобережну Херсонщину, у червоний тил. Проте не всі гуляйпільці-махновці були з Махном. Наприклад, коли командир 7-го Задніпровського піхотного полку О. Калашников (а він відносився саме до групи гуляйпільців) привів у Кічкас свій полк на з'єднання із загоном Махна, той наказав комполку повернутися на фронт і, підпорядковуючись червоним, продовжувати боротьбу із денікінцями [16, с. 756].

Таке рішення Махна повністю відповідало директивам махновського командування від 29 травня та 6 червня, згідно з якими фронтові частини махновської дивізії, незважаючи на червоний терор проти командування повстанців, мали продовжувати боротьбу з білими [8, с. 229, 244]. З усією категоричністю можна стверджувати, що О. Клейн знаходився серед тих махновських фронтових командирів, які, можливо, і бажали піти з Махном у тил до червоних, тим не менш, із тактичних міркувань поки що протистояли білим.

Таким чином, на чолі свого полку Клейн під тиском білих наприкінці червня відступив до Дніпра. За Дніпром махновські фронтові підрозділи увійшли до складу Кримської дивізії під командою Дибенка, яка згодом була реорганізована у 58-у дивізію 14-ї армії червоних. Не втримавши фронт по Дніпру, червоні на

початку серпня відійшли на лінію Херсон – Снігурівка – Березнегувате – Казанка – Долинська [Там само, с. 287].

Махно ж на середину літа 1919 р. діяв у Північній Херсонщині, знищуючи продовольчі та каральні загони червоних. Наприкінці червня махновці об'єдналися із залишками місцевих повстанців на чолі з Н. Григор'євим. Союз двох повстанських отаманів Південної України можна пояснити наявністю спільного для них на той час ворога – червоних. Цього, за умов тотальної недовіри один до одного, було замало, а ситуація стрімко змінювалась, адже з півдня і сходу швидким темпом наближувалися частини білих, геть деморалізовані червоні відступали на північ, а на заході, на Поділлі, об'єднувалися формування Дієвої армії УНР та Галицької армії ЗУНР.

27 липня махновські командири вчинили вдалий замах на життя Григор'єва, приєднавши григор'євців до свого війська. Додатковий ресурс Махно бачив серед червоноармійських частин (включаючи екс-махновців), що відступали на північ. З кінця липня махновські емісари-агенти розгорнули активну агітацію в червоноармійських підрозділах, переконуючи бійців приєднуватися до махновців і продовжувати боротьбу з білими. Очевидно, що під впливом цієї агітації Клейн вже у першій половині серпня 1919 р. знов почав вважати свій полк махновським. Про це, зокрема, свідчить один з його наказів по полку від 12 серпня [16, с. 866]. Його полк називався 1-м Катеринославським повстанським.

15 серпня 58-а дивізія червоних зосереджувалась у Новому Бузі, готуючись відступати на Помічну і Вознесенськ. Основна маса її бійців була родом з Приазов'я, Таврії та Херсонщини, тому намір командування відступати викликав обурення. Бійці мітингували, не корилися наказам, погрожували дезертирством. Останньою краплею став наказ комбрига Г. Кочергіна арештувати декількох полкових командирів, у тому числі махновців Калашникова і Клейна. Через це 19 серпня у полках відбувся заколот, арештували самого Кочергіна і його оточення. Заколотники, серед яких найактивнішими були саме махновці, виявили намір не залишати з відступаючими червоними Україну, а йти до Махна і об'єднаними силами продовжувати боронити рідні землі від білогвардійців [8, с. 291].

Отже, 19 серпня можна вважати днем, коли махновці остаточно розірвали формальний зв'язок з Червоною армією і знову стали самостійною силою. А наступного дня махновці-заколотники на нараді комскладу обрали своїм командиром Калашникова і прийняли рішення йти на з'єднання з Махном. У ніч на 24 серпня вояцтво Калашникова (за даними В. Білаша, 55 тис. піхоти на возах, 8 тис. кавалерії, обоз із родинами повстанців і навіть худоба) трьома колонами вирушило з Нового Бугу на північний захід. 29-го на ст. Помічній повстанці зустріли групу червоних бронепотягів та ешелонів, що відступали з півдня на Київ. Червоні відмовилися вести з махновцями переговори, тому Калашников 30 серпня захопив станцію силою. Того ж дня заколотники об'єдналися з групою Махна [Там само, с. 292, 299].

31 серпня 1919 р. відбулася масштабна реорганізація об'єднаних махновських сил – була сформована Револуційна повстанська армія України (махновців) (РПАУМ). Вона складалася з чотирьох корпусів: 1-го Донецького на чолі з О. Калашниковим, 2-го Азовського під командою Т. Вдовиченка, 3-го Катеринославського, очолюваного П. Гавриленком, і 4-го Кримського на чолі з колишнім григор'євським комполку В. Павловським [Там само, с. 300]. 1-й Катеринослав-

ський полк Олександра Клейна увійшов до складу 1-го Донецького корпусу Олександра Калашникова.

Підпорядкування Клейна Калашникову виглядає цілком закономірним. У 1917–1918 рр. Калашников був секретарем Гуляйпільської спілки анархістів [Там само, с. 581], до якої входив і Клейн. Обидва в другій половині 1918 р. приєдналися до повстанської боротьби Н. Махна. Обидва належали до гуляйпільської групи махновських командирів і були, вочевидь, довіреними особами Махна. З весни 1919 р. обидва командували полками на денікінському фронті. Разом відступали під ударами білих, виступили проти рішення червоного командування відступати з України і повернулися під чорні прапори махновського руху.

Реорганізована РПАУ(м) з початку вересня 1919 р. перебувала у неперервних боях з білими, поволи відступаючи на північ. Безперечно, полк Клейна, як один з найбоєздатніших підрозділів повстанців, брав активну участь у цих боях.

Кінцевою точкою відступу РПАУ(м) став район південніше Умані, на річці Ятрань. Тут протягом 23–26 вересня махновці, розташували свої корпуси в каре, вели оборонні бої проти угруповання генерала Я. Слащова. 1-й Донецький корпус займав північно-східну ділянку фронту від села Коржовий Кут до села Перегонівка, маючи проти себе наступаючий 1-й Сімферопольський офіцерський полк. Бої були запеклі, неодноразово доходило до бою багнетами. Немає сумніву, що 1-й Катеринославський полк знаходився в ці дні в епіцентрі подій. Нарешті, 27 вересня махновська кіннота прорвала фронт, зайшла білим у тил, зумовивши тим самим їх розгром [Там само, с. 308–310].

На військовій нараді, що відбулася 28 вересня у таборі на річці Синюха, махновське командування затвердило план подальших дій: було вирішено прориватися на схід, у глибокий денікінський тил, на рідну Катеринославщину. Армія мала йти трьома колонами: ліву, яка йшла на Катеринослав, складали піхотні полки 1-го корпусу РПАУ(м); центральна колона (піхота 3-го і 4-го корпусів, уся махновська кавалерія, кулеметний полк, штаб армії і, вочевидь, основна частина обозу) прямувала на Олександрівськ; праву колону, що йшла на Нікополь, складала піхота 2-го корпусу [Там само, с. 310].

Ліва колона (у її складі йшов полк Клейна) неочікувано наштовхнулася на жорсткий опір білих у Єлизаветграді. Замість того, щоб іти на Нову Прагу, Калашников обминув її і рушив на Кривий Ріг, який захопив 1 жовтня [23, с. 77]. 1-й корпус у ці дні втратив цілісність: 13-й піхотний полк із центральною колоною дійшов до Софіївки, після чого вирушив на штурм Катеринослава по правому березі Дніпра; 2-й піхотний полк із центральною колоною по Кічкаському мосту перейшов на лівий берег і повів наступ на північ, у бік Синельникового; 1-й полк Клейна залишив Калашникова у Кривому Розі і вирушив на допомогу 2-му полкові; комкор Калашников разом із 3-м Кримським полком з невідомих причин до 7 жовтня залишався у Кривому Розі і тільки 10 жовтня з'явився в Олександрівську [8, с. 313].

9 жовтня 13-й полк Лашкевича зайняв Сурсько-Литовське, але на підході до самого Катеринослава наштовхнувся на сильний опір супротивника. 2-й полк 6 жовтня зайняв Софіївку і Михайлово-Лукашеве, де до нього приєднався місцевий партизанський загін П. Петренка-Платонова. Об'єднаними силами махновці атакували Славгород, проте білі встигли організувати тут оборону. Щоправда, 10 жовтня сюди підійшов 1-й полк Клейна, але Славгород залишався за білими.

Через кілька днів цю частину 1-го Донецького корпусу очолив безпосередньо командир Калашников.

Побоюючись втратити Катеринослав, значний промисловий центр і важливий транспортний вузол, білогвардійське командування перекинуло проти підрозділів Калашникова Донську і Терську кавалерійські бригади. Тільки 17–18 жовтня, потіснивши кавалерію білих, махновці нарешті взяли Славгород і, розвиваючи наступ, захопили Синельникове. На обох станціях повстанцям дісталися чималі трофеї (2 гармати, 5 тис. набоїв, 400 гвинтівок, 13 паровозів, 70 вагонів вугілля, 42 вагони ячміню, 700 полонених тощо). До 20–21 жовтня частини 1-го Донецького корпусу за інерцією продовжували наступати на Гришине і Павлоград, оточуючи із заходу Катеринослав [8, с. 315, 316; 23, с. 78].

Під час свого жовтневого наступу по Лівобережжю махновці захопили Оріхів (6 жовтня), Пологи, Гуляйполе (7-го), Бердянськ (8-го), Мелітополь, Ногайськ (9-го), Маріуполь (14-го). 16 жовтня кавбригада Азовського корпусу РПАУ(м) зайняла Новомиkolaївське, максимально наблизившись до Таганрога, де знаходилася ставка А. Денікіна [8, с. 315, 316; 23, с. 78]. Підрозділи Кримського корпусу РПАУ(м) в цей час виходили на позиції перед Перекопом і Чонгаром.

До середини жовтня білі оборонялись і відступали, але широкомасштабна дезорганізація тилу, блокування повстанцями стратегічно важливих магістралей, безпосередня загроза ставці верховного командування ЗСПР змусили Денікіна нарешті серйозно поставитись до боротьби з Махном. На лінію внутрішнього фронту зтягувались не тільки всі можливі тиллові формування і команди, але переводились і фронтові частини, що послаблювало сили білих на антибільшовицькому фронті. Із 17 жовтня білогвардійці перейшли до наступальних дій. Потужний наступ білих 20–21 жовтня зі сходу змусив махновців залишити Маріуполь, Карань, Гришине. 26 жовтня повстанці залишили Чаплине, 28-го – Перекоп і Царекостянтинівку, а 3–4 листопада – Бердянськ, Пологи і Гуляйполе [8, с. 328].

Щоправда, 28 жовтня 13-й махновський полк, застосувавши військові хитрощі, нарешті здобув Катеринослав, розгромивши в ньому 4-у зведену дивізію білих і бригаду Державної варти, які були змушені відійти на лівий берег, у Нижньодніпровськ. Тим не менш, командування РПАУ(м) прийняло рішення залишити Лівобережжя і прикритися Дніпром, витрачаючи сили лише на охорону стратегічно важливих переправ у Катеринославі, Кічкасі, Нікополі. З Лівобережжя повстанці мали виходити через Кічкаський міст, тому всі махновські підрозділи отримали наказ відходити на Олександрівськ.

Виконуючи розпорядження штабу армії, Калашников змушений був дати наказ на відступ частин свого корпусу від Синельникового до Олександрівська. Командування корпусу і полк Клейна, вочевидь, першими прибули до повітового центру. О. Калашникова відразу було призначено керівником оборони району, а О. Клейна – комендантом Олександрівська. Принаймні під час проведення в Олександрівську IV-го з'їзду представників трудящого населення зайнятих повстанцями повітів (28 жовтня – 2 листопада) Клейн вже виконував обов'язки коменданта міста [11, с. 247; 30, с. 61].

Білі генерали не гірше за махновців розуміли значення Кічкаської переправи. Тому 7 листопада здійснили спробу прорватися до Олександрівська з північного сходу вздовж залізниці силами 1-ї Туземної дивізії А. Шкура. В районі станції Софіївка шкурівців (переважно це були чеченці) зустріли частини 1-го Донського корпусу РПАУ(м) і кулеметний полк Х. Кожина. Останній втратив у бою 45

кулеметів, але і білі не дорахувались, за даними Білаша, двох полків. Запеклий бій дозволив вивести ар'єргарди 1-го корпусу у напрямку Олександрівська та Кічкаського мосту [8, с. 332].

Під кінець 7 листопада РПАУ(м) займала позиції майже правильним напівколом від Андріївки на півночі до Канкринівки на півдні, маючи на обох флангах Дніпро. Центром цього напівкола був Кічкаський міст. Частини 1-го корпусу РПАУ(м) – 3-й Кримський полк Полонського, 2-а кінна батарея П. Білочуба, кулеметний полк Х. Кожина – займали північну ділянку фронту. 1-й Катеринославський полк Клейна охороняв Кічкаську переправу. У битві за Олександрівськ – Кічкас полк Клейна фактично участі не брав. Утім, роль його була неоціненною: він був останнім захистом важливої для всієї РПАУ(м) переправи і мав забезпечувати порядок при відступі армії на правий берег Дніпра. Крім того, бійці Клейна охороняли ставку командарма Н. Махна, яка під час битви знаходилася на правому березі поблизу Кічкаського мосту [16, с. 780].

Відкинувши 8 листопада білих від Олександрівська, махновці спокійно перейшли на правий берег. Останні махновські ар'єргарди у ніч на 11 листопада повністю залишили лівий берег і пошкодили за собою Кічкаський міст [8, с. 335].

Після виводу махновських військ на правобережжя частини 1-го корпусу мали відійти північніше і зайняти бойову ділянку вздовж Дніпра по лінії Карнаухівські хутори – Діївка – Катеринослав – Волоське – Башмачка – Федорівка [Там само, с. 334]. Але полк Клейна вже 9 листопада терміново перекинули під Катеринослав, несподівано захоплений угрупованням генерала Шкура за день до того [Там само, с. 335]. 1-й Катеринославський полк нараховував у цей час близько 5 тис. бійців та 32 кулемети, до його складу входила двогарматна батарея [Там само, с. 336].

Втрата махновцями 8 листопада 1919 р. Катеринослава створила для повстанців серйозну загрозу, тому махновське командування прийняло рішення негайно повернути місто. З-під Олександрівська на Катеринослав, крім полку Клейна, було перекинуто 1-у кавбригаду Петренка та штабну кінну сотню. До штабу 13-го полку Лашкевича, який утримував і втратив Катеринослав, у Сурсько-Литовський виїхали Махно, Білаш і члени Реввійськради армії. 10 листопада на південних підходах до Катеринослава зосереджувалось 9 тис. махновської піхоти, понад 3 тис. кавалерії, до 10 гармат і 87 кулеметів. За даними махновців, білі у самому місті мали до 6700 чоловік піхоти, до 15 гармат і 75 кулеметів, але у селі Лоцманська Кам'янка (тепер найпівденніший мікрорайон Дніпропетровська, прилеглий до Дніпра) займали позиції кавалерійські підрозділи Слащова, у тому числі 1-а Туземна дивізія, чисельністю у 5 тис. шабель, з 50 кулеметами і 16 гарматами [Там само, с. 336]. Очевидно, у місті знаходились і слащовські бронепотяги, яким махновці не могли нічого протиставити.

Намагаючись перехопити ініціативу, Махно з Білашом розробили план наступу на місто, згідно з яким махновська піхота у ніч на 11 листопада мала потайки підійти до Катеринослава, а кіннота – до Лоцманської Кам'янки. Таким чином, 1-й полк Клейна мав обійти місто із заходу і по Сухачівському шляху наступати на фабрично-привокзальний район; 13-й – Лашкевича – мав атакувати вздовж Сурсько-Литовського шляху, наступаючи на центральну частину міста. Махно і Білаш на чолі кавалерії мали виключити з гри ворожу кінноту. Загальний штурм мав розпочатись о 2 годині ночі 11 листопада.

Поки махновські кіннотники здійснювали зачистку Лоцманської Кам'янки, 1-й і 13-й піхотні полки розпочали штурм Катеринослава під гарматну канонаду. Найзапекліші бої відбулись у фабрично-привокзальному районі, поблизу залізничного мосту, адже всі розуміли стратегічне значення останнього. Клейну достатньо швидко вдалося захопити міст, відрізавши від нього значні сили оборонців. Опинившись у пастці, білі чинили запеклий опір, і полку Лашкевича довелося просто по трупах просуватися центральним проспектом у бік залізничного вокзалу [Там само, с. 338].

Гарнізонну службу у звільненому від білих Катеринославі було довірено 13-му полку, командир якого Лашкевич був призначений начальником повстанського гарнізону у місті [Там само, с. 356]. 1-й Катеринославський полк Клейна, судячи з усього, займав позиції неподалік. Саме 1-й корпус РПАУ(м) у цілому був винний у тому, що 19 грудня генерал Слащов, ударивши несподіванно від Верхньодніпровська, вдруге відбив у махновців губернський центр [Там само, с. 365]. Корпус Калашникова відійшов на 35 верст південніше.

23 грудня штаб РПАУ(м) почав формувати ударну групу з тих частин 1-го корпусу, що залишались найбільш боєздатними, з метою повернення Катеринослава. Слащов діяв двома угрупованнями: кіннота діяла західніше Катеринослава, а піхота прикривала місто з півдня. Відповідно махновці вирішили діяти двома групами – кавалерійською на чолі з В. Білашом і піхотною під командою Н. Махна [Там само, с. 365]. 1-й полк Клейна більш ніж імовірно входив до складу групи Махна.

На світанку 24 грудня махновська піхота виступила на Катеринослав і зайняла Сурсько-Литовське. Від неї відокремилася група Петренка, яка в районі Старих Кайдаків – Лоцмано-Кам'янки переправилася через Дніпро, зайняла станцію Ігрень і Нижньодніпровськ, перекривши таким чином Слащову шлях на лівий берег і далі на Синельникове.

Кавалерійська бригада Білаша з боями повільно просуvalася до міста, під вечір захопивши останнє на підступах до Катеринослава село – Діївку. Але на штурм самого губернського центру сил не залишилось. Заблокувавши слащовцям хід на захід, Білаш дозволив бригаді нічний перепочинок, тим більше, що і повстанська піхота із своїм завданням вчасно не впоралася. Махно довго не міг зламати ворожу оборону в районі Сурсько-Литовського. Маневруючи, завдаючи удари по білих з тилу, він тільки під вечір досяг околиць міста. На світанку 25 грудня Слащов був повністю оточений і блокований у Катеринославі. Махновці готувались до вирішального штурму [Там само, с. 365].

Не зрозуміло, з яких причин, можливо тому, що у черговий раз на тиф захворів начштабу армії Білаш, 25 грудня наступ махновців на Катеринослав не відбувся. І Слащов, який чудово розумів усю небезпеку для свого корпусу, цим миттєво скористався. 26 грудня він прорвався через позиції піхоти 1-го махновського корпусу і вздовж правого берега Дніпра стрімко вирушив на Олександрівськ, кинувши свої бронепотяги і частину обозів у Катеринославі. Підрозділи 1-го корпусу РПАУ(м) слідом за Слащовим почали відходити на Кічкас і Олександрівськ [Там само, с. 366].

У наявній літературі, присвяченій махновщині, як і у відповідних опублікованих історичних джерелах, ім'я О. Клейна від листопада 1919 р. до червня 1920 р. не згадується. Це може свідчити про те, що в цей час активної участі у махновському русі він не брав. Як відомо, чергова зустріч махновців із червоними напри-

кінці 1919 р. – на початку 1920 р. стала суцільною драмою для перших, особливо їх командного складу, адже більшовики розв'язали терор проти повстанців: 4 січня 1920 р. військам 14-ї армії червоних, яка наступала по Лівобережжю Південної України, було віддано наказ про «знищення банд Махна» [Там само, с. 370].

9 січня підрозділи Південного фронту червоних розпочали антимахновську кампанію, оточуючи повстанську територію з боку Катеринослава, Олександрівська і Таганрога. Більшовицький уряд України оголосив махновщину поза законом. Ситуація для останніх обтяжувалася масштабною епідемією тифу, від якого не було порятунку ні командирам, ні рядовим бійцям. Цілком імовірно, що захворів і Клейн. Якщо не захворів, то змушений був переховуватися десь у підпіллі від терору червоних. Махновським командуванням було вирішено надати бійцям, аби врятувати їх від репресій і дати перепочинок, місячну відпустку, готуватися до формування нових повстанських частин, не вступаючи поки у бої з більшовиками. Повстанці 1-го корпусу, включаючи й 1-й Катеринославський полк Клейна, були з Гуляйпільщини, отож, туди, додому вони й поверталися [Там само, с. 375].

У підпіллі перебували всі ті махновські командири, яким пощастило уникнути репресій. Звісно, найнадійніший притулок можна було отримати на батьківщині, у рідному селі чи десь поблизу. О. Клейн примикав до гуляйпільської групи повстанців, отож переховувався, вочевидь, у Гуляйпільському районі чи в самому Гуляйполі. Тут навколо Н. Махна, який також перехворів тифом, гуртувалися місцеві повстанські командири, включаючи, до речі, О. Калашникова.

3 лютого 1920 р. група перейшла до активних партизанських дій проти червоних каральних військ та більшовицьких активістів. Коли саме Клейн приєднався до групи Махна, важко сказати. Калашников, наприклад, вже в середині березня був активним її учасником [Там само, с. 394]. Група на цей час нараховувала кілька десятків бійців, колишні комкори і члени штабу армії були за простих кулеметників. Отож, недивно, що колишній комполку Клейн не згадується у нечисельних джерелах даного часу. Можна лише припустити, що, як мінімум, з весни 1920 р. Клейн входив до групи Махна.

7 травня гуляйпільська група, що зросла за попередній час, об'єдналася з новоспасівськими повстанцями та командирами [Там само, с. 399]. Об'єднані сили махновців здійснили наприкінці травня – у червні перший рейд 1920 р. по червоних тилах. Безперечно, Клейн був учасником цього рейду, до того ж рядовим. Наприкінці червня під Барвінковим від артилерійського снаряду загинув О. Калашников [16, с. 896]. Можливо, саме його на посаді замінив Клейн, ставши командиром одного з піхотних полків відродженої повстанської армії. Від цього часу він відносився, по суті, до вищого махновського командування.

Завершивши 12 червня 1920 р. свій перший рейд, махновське військо зайняло Гуляйполе, а 15-го вже вело оборонні бої проти Гайчурської та Чаплинської груп червоних [8, с. 406]. Безсумнівно, Клейн був учасником цих боїв, як і подальшого рейдування махновського формування східніше Гуляйпільщини.

Перша відома згадка про Клейна за 1920 р. датується 26 червня, коли його та Агаркіна піхотні полки у складі основної групи махновців здійснили перехід із села Іванівка (сучасний Межівський район Дніпропетровської області) до Підгороднього [16, с. 401]. Наступного дня бронепоезд червоних від станції Межева обстріляв із гармат село, але без особливих втрат для махновців [8, с. 416]. Оцінюючи обстановку, махновське командування розуміло бажання червоних оточити в цьому районі повстанські формування і остаточно розтрошити їх. Враховую-

чи факт того, що з півдня, від узбережжя Азовського моря, наближалися війська врангелівців, які станом на 23 червня загрожували станції Пологи.

Отож, махновці вирішили вийти з місця майбутнього зіткнення червоних та білих, рейдувавши північніше. 27 червня махновський штаб розробив план переходу залізничної лінії Синельникове – Гришине між станціями Межева та Демурине. Полку Клейна відводилася ключова роль у переході залізниці [16, с. 402]. Проте махновська розвідка переконалася, що шлях на північ блокований червоними бронепоездами [8, с. 416]. Махновці не ризикнули виконувати попередній план і відійшли східніше, а на початку липня повернулися на Гуляйпільщину [8, с. 417; 16, с. 403].

3 липня махновські підрозділи розташовувались у селах Санжарівка та Туркенівка, східніше Гуляйполя. Тут було прийнято рішення двома колонами перейти на схід, до району сіл Времіївка та Великий Янісоль. О. Клейн очолив лівий боковий загін-колону, що складалася з його піхотного полку (бійці транспортувалися переважно на тачанках та возах), мобільного лазарету, окремого піхотного батальйону К. Філя, підрозділу постачання (склади на колесах) та гарматної батареї [16, с. 404]. Деякий час боковий загін Клейна діяв як окрема бойова одиниця.

7 липня махновці досягли названих сіл, де відпочивали чотири дні. На нараді командного складу було визначено нову назву повстанської армії. Тепер рейдуюче військо Махна називалось Особливою групою військ революційних повстанців України – махновців (ОГ(м)).

11 липня 1920 р., вийшовши із сіл Времіївка і Великий Янісоль (Великоновоселківський район Донецької області), ОГ(м), розпочала свій 2-й рейд 1920 р. по радянських тилах. Спочатку у планах махновського командування був прорив на схід, на Донщину. ОГ(м) ішла двома колонами. Першу – праву – складали: кавполк, кулеметний полк, піхотний полк Агаркова, артсклад на тачанках, 5 гармат, РРПУ(м) і штаб ОГ(м), штабний взвод. Друга – ліва – колона складалася з полку Клейна, батальйону Філя, який був заступником Клейна, лазарету, підрозділа постачання і двох гармат з обслугою [Там само, с. 404, 405].

Досягнувши 12 липня сіл Павлівка і Микільське, махновці перегрупувалися: загін Клейна, зокрема, поповнився гарматою та командою підричників [16, с. 405]; крім того, загін у своєму складі мав незначну кількість кавалерії. За даними ж В. Білаша, колона О. Клейна складалася з трьох піхотних полків (3 тис. багнетів), кавполку (500 шабель), 5 гармат і 100 кулеметів [8, с. 427]. Піхотні полки перебували, вочевидь, під командою самого Клейна, Філя та Агаркіна, а кавалерією групи командував, імовірно, Гаркуша. Дослідник О. Тимошук вважав, що лише піхотний полк Клейна нараховував у цей час 1200–1500 бійців [23, с. 111]. Розвідка червоних доволі точно доповідала, що в липні 1920 р. Клейн командував 2-ю піхотною групою махновського війська, що складалася з трьох зведених полків: 1-го під командою Огаркова (червоні переплутали Агаркіна з Огарковим. – Д. А.), 2-го – Каленика (це ім'я Філя [14, с. 36]. – Д. А.) і 3-го – самого Клейна [16, с. 489].

Замість того, аби пробиватися на схід, через заблоковану залізничну лінію Маріуполь – Оленівка, махновці вирішили повернути на північ. Загін Клейна отримав наказ пройти Єлизаветівку, Іллінку, Максимілянівку, перетнути залізничну колію лінії Гришине – Курахівка – Рутченкове біля роз'їзду Гострий і досягти села Галицинівка. Перепочивши три години в Галицинівці, Клейн далі мав іти на Калинівку, Гродівку та Петрівську. Права колона Махна, пройшовши Катеринівку,

Мар'їнку, роз'їзд Михайлівка на тій же залізничній лінії, мала досягти сіл Карлівка й Олександрівка. Далі обидві групи повинні були подолати ще одну залізничну лінію Гришине – Авдіївка [16, с. 405]. При переході обох залізничних ліній мали спрацювати команди досвідчених махновських підричників.

Але не так сталось, як гадалось. Якщо права колона діяла суворо за планом, у ніч на 14-е липня перейшовши першу залізничну лінію, вранці 14-го досягнувши Карлівки, у ніч на 15-е подолавши другу лінію і зупинившись 15-го липня у селі Воздвиженка, то з лівою групою стались негаразди. Спочатку, у ніч на 14-е, коли група знаходилась у Максиміліянівці, готуючись до першого переходу залізниці, махновців несподівано атакувала перекинута з Гришиного Чаплинська група червоних, яка нараховувала в цей час, згідно з даними В. Білаша, 5 тис. багнетів, 1 тис. шабель, 12 гармат [8, с. 427]. Щоправда, чаплинці спочатку атакували не всією силою, тільки ротою піхоти (близько 100 багнетів), але їх вогнем гармат підтримали два бронепоезди [16, с. 383].

Цього було достатньо, аби блокувати Клейну шлях. Махновцям вдалося знищити ворожий аероплан, проте під вогнем бронепоездів, зазнавши втрат, вони змушені були відступати на Єлизаветівку. Тут Клейна атакувала кавалерія червоних (очевидно тієї ж Чаплинської групи), яку підтримували вогнем дві гармати. Клейн не контратакував, маючи на це причини. По-перше, його колона не встигла перебудуватися з маршового у бойовий порядок; по-друге, махновці напевно не знали, чи не йде за ворожою кавалерією вся Чаплинська група.

Клейн вирішив за краще відступити західніше, аби обійти чаплинців із флангу. В селі Улакли колона зупинилася на короткий перепочинок, аби зранку продовжити похід. Однак під Улакли вдруге за ніч Клейн був атакований, очевидно вже не чаплинцями, а якимось іншим загороджувальним загonom червоних. Уникаючи бою, махновська колона виступила на Селидове, у північно-східному напрямку. Вже на світанку Клейн, який очолював авангард (кавалерія, кулеметні тачанки і три гармати), помилився дорогою і попрямував північніше, на село Новотроїцьке. Піхота з обозом прямувала чітко на Селидове [Там само, с. 383].

Чому дві частини лівої колони ОГ(м) протягом 14 липня не могли віднайти одна одну, не зрозуміло. У ніч на 15-е піхотна частина лівої колони самотужки, без кулеметно-гарматного прикриття і підричників, пройшла обидві залізничні лінії повз станції Селидівка і Гродівка і зупинилась у селі Гродівка, відновивши через дві доби втрачений зв'язок з правою колоною Махна. Об'єднавшись 15 липня, ці дві частини ОГ(м) вирушили на північ, у напрямку сіл Шахове, Миколаївка, Аврамівка і Софійське. Очевидно, що махновське командування вважало решту групи Клейна знищеною.

Клейн же 14 липня вкотре вже був атакований поблизу Новотроїцького. Йому врешті вдалося прорватися до Гришиного, але в бою він втратив гармати і гарматну обслугу, три тачанки із снарядами [Там само, с. 384]. Палаючи помстою за всі свої втрати (а він і піхоту своєї колони вважав повністю втраченою), Клейн здійснив доволі нахабний і несподіваний для ворога напад на Гришине, знищуючи там осередки радянської влади. Це відбулось у ніч на 15-е липня, а вдень кавалерія Клейна вже вийшла на слід основного війська махновців і прибула до Шахового. Тут його було віддано під військовий суд, який виявив безпечність Клейна як командира, який не дбав про охорону на ночівлях, про зв'язок між окремим підрозділами колони і, зрештою, про розвідку. Клейна було переведено на посаду

командира інтернаціонального полку, до складу якого входили китайці і латиші [8, с. 427].

Відома й офіційна радянська версія прориву загону О. Клейна через Гришине, викладена у «Доповіді Донецького губернського управління міліції за період з 1 по 31 липня 1920 р.». Донецька міліція повідомляла, що «активний виступ банд почався 12 липня, ... (ворог) повів наступ на Гришине, але зустрів на шляху наші частини, а також організовану комуністичну роту із місцевих комуністів та всеовучу, був розбитий на кілька груп, – половина цих груп була порубана і взята у полон. 14 липня залишки банд знову повели наступ на Гришине, але налетіли кавалерійські [частини] т. Кумеченка, [які] вступили у бій у 6 верстах від Гришиного. Банда була знову розбита, взято 4 гармати, кулемети, тачанки, військово спорядження. Згрупувавшись, розбиті банди по-звірячому зарубали при відступі двох агентів продкому, н[ачальни]ка міліції 5[–го] підрайон[у], членів волвиконкому і всіх продпрацівників та інших відповідальних осіб, що трапились на шляху і число яких не з'ясовано. Переслідування та ліквідація банд продовжується» [16, с. 447].

В. Білаш, який знаходився разом з вищим командуванням ОГ(м) у колоні Махна, доволі драматично описав долю групи Клейна: «... Чаплінська група несподівано напала на нашу ліву колону – піхотну групу Клейна і за допомогою бронепоездів розбила її остаточно в районі ст. Курахівки... Клейн встиг вихопити дві гармати, 30 кулеметів і кавполк: решта потрапила у полон. Тут же на місці чаплінці розстріляли до 2 тис. полонених, а інша тисяча, якимись шляхами, врятувалася від розправи, заховавшись на горищах, і лише через кілька місяців потрапила до армії» [8, с. 427].

Проте не зрозуміло, відверто кажучи, навіщо Білаш оприлюднив саме таку версію поневірянь групи Клейна, можливо бажав показати звірячу суть червоного терору. Однак цей масовий розстріл треба визнати все ж таки легендою, в основу якої був покладений факт розпорошення частини бійців колони Клейна, втрати зв'язку між окремим підрозділами колони і між двома колонами ОГ(м), що не дозволило моментально довідатись про долю тих чи інших зниклих бійців.

«Воєнний щоденник оперативного відділу Револуційної ради України (махновців)», повідомляючи про ці події, жодним словом не згадує про масовий розстріл червоними полонених повстанців. Натомість документ дає абсолютно інші дані про втрати загону Клейна: «... Кавалерія (колони) пройшла лінію залізниці між Гришиним – Гродівкою; в бою поблизу с. Ново-Троїцьке втративши 3 гармати, до 200 снарядів, 3 тачанки та 11 чол. обслуги. Піхота втратила 13 чол. пораненими та 1 вбитого й 1 тачанку. Постачання втратило 1 тачанку з наводчиками, 2 тачанки (з) кулеметами» [16, с. 384].

Слід зауважити, що зазначені втрати були підраховані вже 15 липня тією судовою комісією, що розглядала справу Клейна. Отже з 4 тисяч бійців свого загону Клейн втратив, за даними самих махновців, близько 15 чоловік загиблими і кількох зниклими. Останні могли вважатися захопленими у полон і, можливо, розстріляними, адже це відповідало звичайній практиці червоних карателів. Тільки ж розстріляних повстанців ніяк не могло бути 2 тис. чоловік.

Отже, сам факт розстрілу заперечувати підстав немає, але нереалістичну кількість розстріляних можна пояснити розпадом колони Клейна, невідомим числом загиблих і полонених повстанців, зрештою тим, що частина війська була роз-

порошена. Якби розстріл стався, його очевидці обов'язково поділилися б інформацією з махновським командуванням, однак останнє про нього нічого не знало.

Щоправда, викладені у «Воєнному щоденнику» дані армійської комісії, на наш погляд, не були абсолютно точними. Адже є інформація про те, що 19 серпня 1920 р. до основних сил махновців, які перебували тоді на Полтавщині, приєднався комполку Агаркін «із загоном кавалерії до 100 шабель і піх(оти) 150 чол., які у бою під Миколаївкою в районі Гришиного залишилися в полоні червоних 1 1/2 ротою свого полку» [Там само, с. 388]. Отже, втрати колони Клейна були значнішими за дані «Воєнного щоденника», але все одно не 2 тис. бійців. І О. Тимошук говорить про «незначні втрати через неузгоджені дії Клейна» [23, с. 113].

До речі, слід зазначити, що в цей час начальником оперативного відділу Ради революційних повстанців України (махновців) був ніхто інший як В. Білаш, котрий і відповідав за «Воєнний щоденник». Як же пояснити явну суперечність поданої ним інформації у щоденнику і в книзі «Дороги Нестора Махно» щодо втрат загону Клейна? З цією проблемою пов'язане також питання про те, хто був ініціатором створення судової комісії із розгляду справи Клейна. На наш погляд, це був саме Білаш.

На чому базується таке припущення? По-перше, рік тому Білаш, як начальник штабу РПАУ(м), був ініціатором скликання військового суду над комкором О. Калашниковим, коли той після Перегонівського прориву махновців застряг у Кривому Розі, зірвавши запланований штурм Катеринослава. Безперечно, Білаш мав тоді право на таку ініціативу, але необхідно зауважити, що він у махновському командуванні представляв новоспасівську групу командирів, яка конкурувала з гуляйпільцями у впливах на повстанську масу.

Отож, цілком можемо припустити, що він намагався скористатися слушною нагодою для послаблення позиції гуляйпільців, у 1919 р. скликавши суд над Калашниковим, а в 1920 р. – над Клейном. У 1919 р. Махно, по суті, проігнорував ініціативу Білаша, позаяк вважав, що позиції гуляйпільців цілком непохитні, але рік по тому гуляйпільці змушені були рахуватися із новоспасівцями, аби не допустити щонайменшого тертя. Компроміс між обома групами махновських командирів полягав у тому, що Клейна судили, проте покарання було доволі м'яким: його лише понизили на посаді – з комгрупи до комполку.

Ініціатором судового процесу над Клейном Білаша можна вважати ще й тому, що з усіх командирів 1-го бокового загону інформацію про «розгром» 2-го загону, тобто колони Клейна, він отримав, так би мовити, з перших рук. Як відомо, колона Махна перейшла залізничну лінію без проблем, тому, коли у пункті збору вчасно не з'явився загін Клейна, Білаш з ескадроном кавалерії та п'ятьма кулеметами вирушив йому назустріч і наштотхнувся під Гродівкою на піхоту 2-го загону [16, с. 383], від якої і дізнався про те, що сталося з колоною в цілому. Добу про долю самого Клейна з кавалерією було невідомо, тому офіційним інтерпретатором подій міг бути саме начальник оперативного відділу ОГ(м). Отже, цілком імовірно, що книга «Дороги Нестора Махно» містить інформацію, підготовлену Білашом для судової комісії. Проте комісія більш-менш об'єктивно розібралася в ситуації і її висновки, як офіційні, були занесені у «Воєнний щоденник».

Ще одним наслідком «справи Клейна» стала деяка реорганізація Особливої групи махновців, до складу якої відтепер входили три піхотні полки (Вікторова, Клейна, Клерфмана), два кавалерійські (Гаркуші та Щуся) та з десяток дрібніших, у тому числі допоміжних, підрозділів [Там само, с. 409].

Те, що О. Клейн був залишений на посаді комполку, свідчило про небажання махновського командування, Махна особисто розкидатися безцінним військовим досвідом командирів у важкій для махновців військово-політичній ситуації літа 1920 р. Проте довіра до нього напевно була підірвана, адже вище посади комполку у махновських формуваннях він більше не посідатиме. Втім, можливо, Клейн і сам цього більше не бажав.

2-й піхотний полк Клейна був активною бойовою одиницею повстанців під час 2-го та 3-го рейдів махновської армії в 1920 р. Йому часто довіряли прикривати на маршах і стоянках похідний лазарет [Там само]. Наприкінці липня полк у складі ОГ(м) рейдував по Зміївському повіту Харківської губернії, Костянтиноградському Полтавській [Там само, с. 409, 410]. На початку серпня 1920 р. підрозділ Клейна, що разом із 2-м кавполком Щуся входив до лівого бокового загону під командою В. Куриленка, оперував у Хорольському повіті Полтавщини [Там само, с. 413]. 6–7 серпня полк Клейна в складі групи Куриленка забезпечував перехід ОГ(м) залізничної лінії Полтава – Ромодан [Там само, с. 414], внаслідок чого махновці оволоділи Зінківим.

У середині серпня полк Клейна оперував у Миргородському повіті Полтавської губернії, взаємодіючи, як правило, з кавполком Щуся [Там само, с. 415]. Наприкінці серпня полк діє вже в басейні Самари, у Новомосковському повіті Катеринославщини, на початку вересня – у Старобільському повіті Харківщини, а незабаром – на Донщині [Там само, с. 417, 421, 423]. У боях на Донщині 2-й піхотний полк Клейна входив до складу бойової групи під командою О. Марченка [Там само, с. 424]. 3-й рейд ОГ(м) завершився 27 вересня у Біловодську встановленням офіційного контакту з урядом УСРР.

Військово-політичний союз між більшовиками та махновцями зумовлювався необхідністю спільної боротьби проти Російської армії генерала П. Врангеля. До цього часу махновці не втручалися безпосередньо у протистояння білих та червоних. Чому ж Махно тепер вирішив об'єднати свої сили з більшовиками, якщо врахувати, що ті його не просто двічі зраджували, а організовували його політичну дискредитацію та масштабні репресії проти повстанців-махновців як таких?

Тому, по-перше, що Врангель, вийшовши з Криму, загрожував окупацією базових районів махновців: врангелівці фактично контролювали Північноазовське узбережжя ледь не до Таганрога. По-друге, відкрита боротьба проти білих, а саме їх махновці вважали своїми найпринциповішими ворогами, мала засвідчити революційність махновських військ, адже більшовицька пропаганда другий рік поспіль таврувала махновців як бандитів і злочинців, що нічого спільного з революцією не мали. Спільна боротьба з червоними проти Врангеля мала довести нарешті більшовикам, що, по-третє, махновці – це серйозна військово-політична сила, з якою все ж таки треба рахуватись. Отже, Махно розраховував на серйозні політичні дивіденди, укладаючи цей союз.

Вже 29 вересня махновське командування включило О. Клейна до складу представницької (т. зв. дипломатичної) комісії, яка мала виїхати до Харкова для ведення подальших переговорів із більшовицьким керівництвом України. До комісії входили також А. Буданов та П. Хохотва. У переговорах з більшовиками, на думку махновців, політичні питання були не менш важливими, ніж суто військові. Отож, до комісії призначались особи, які мали військовий і політичний досвід водночас.

Буданов був анархістом-комуністом з 1905 р. До махновців він приєднався у травні 1919 р. і відразу став членом культпросвіту махновського формування. У серпні 1919 р. разом з Калашниковим та Клейном загітував 58-у дивізію червоних перейти на бік Махна. У другій половині 1919 р. він очолював штаб 1-го Донецького корпусу РПАУ(м) [8, с. 589], що також зближувало його з Клейном, полк якого, як пам'ятаємо, входив до складу саме цього корпусу. З кінця травня 1920 р. Буданов знову очолював культпросвіт армії, а з кінця серпня командував окремим загonom луганських махновців [Там само, с. 401, 428, 440].

Хохотва мав у махновському русі не менший послужний список. Із 1917 р. він був членом Гуляйпільської групи анархістів. До кінця літа 1919 р. – командиром кавалерійського дивізіону, а 31 серпня його обрали секретарем Револуційно-військової ради РПАУ(м) [Там само, с. 300, 588]. У травні 1920 р. знов обраний секретарем Ради революційних повстанців України (махновців) [Там само, с. 401].

У Клейна, таким чином, порівняно з Будановим та Хохотвою, не було такого політичного досвіду, проте одна обставина їх зближувала: всі вони належали до Гуляйпільської групи махновських командирів (Хохотва – за фактом народження, адже походив із села Різдвянка, сусіднього з Гуляйполем; Буданов узимку 1919/1920 р. переховувався у підпіллі на Гуляйпільщині разом з Махном та іншими місцевими командирами [Там само, с. 393, 588]). Це свідчило, що Н. Махно через своїх довірених осіб намагався контролювати хід переговорів із більшовиками, хоча В. Білаш призначення Буданова, Клейна та Хохотви до складу переговорної комісії безпідставно приписував собі [Там само, с. 449]. Пізніше склад дипломатичної комісії було розширено.

20 жовтня Клейн, як кур'єр, приїздив із Харкова у розташування махновського війська на лінії фронту проти врангелівців (район між Синельниковим та Чаплиним) [Там само, с. 464], але за наказом командування повернувся назад.

У Харкові, при штабі Південного фронту, Клейн перебував до початку листопада 1920 р. Як відомо з «Протоколу № 1 секретного засідання членів Ради Револуційної повстанської армії (махновців), членів штабу та відповідальних представників революційного повстанства (махновців)» від 9 листопада, Клейна відкликали у розташування основних махновських сил [16, с. 542, 543].

Це відкликання, по суті, врятувало його від смерті чи, принаймні, від більшовицьких репресій, адже відомо, що всі присутні у Харкові махновці (представники переговорної комісії, відряджені, кур'єри, поранені, що лікувалися у місцевих шпиталях, анархісти тощо) наприкінці листопада були арештовані більшовиками, багатьох негайно розстріляли без суду і слідства.

Із незрозумілих причин Клейн прибув до Гуляйполя, де перебувало вище командування махновців, включаючи Махна, лише вночі 26 листопада 1920 р. Він привіз передані червоними 100 млн. крб, 500 шабель, 300 кавалерійських сидел. З ним прибули кілька харківських анархістів [8, с. 489]. Цієї ж ночі більшовики втретє напали без попередження на махновців, маючи на меті їх повне знищення.

Завершальна фаза життєдіяльності О. Клейна відображена в опублікованих джерелах надзвичайно слабо. Відомий «Наказ № 111 по Револуційній повстанській армії України (махновців) про переформування армії в окремі бойові групи» від 15 березня 1921 р., підписаний командармом Махном, начштабром Білашем та штабним ад'ютантом Клейном [16, с. 616, 617]. Ані до березня 1921 р., ані після того Клейн не згадується серед вищих командирів РПАУ(м), хоча командний склад махновців і зазнавав постійних втрат. Важко пояснити, чому він не призна-

чався командиром бойових підрозділів. Можливо, він мав поранення, можливо, йому не довіряли після Харкова, мовляв, прогавив підготовку більшовиків до нападу на махновців, хоча й знаходився майже два місяці серед них. З іншого боку, Клейн був штабним армійським ад'ютантом, перебував в оточенні Махна, отже, був таки довіреною особою командарма.

Інше повідомлення, що міститься в книзі Білаша, стосується обставин загибелі О. Клейна, яка сталась 19 серпня 1921 р. Отож, німець-махновець переніс увесь тягар рейдування махновського війська протягом весни–літа 1921 р. Скоріше за все увесь цей час він перебував серед найближчого оточення Махна, беручи участь у численних боях із червоними переслідувачами. При остаточному розділі махновського війська 16–17 липня на групи Білаша та Махна Клейн, ясна річ, приєднався до останнього, тобто до гуляйпільців. З Махном Клейн рейдував спочатку на Дон, потім зважився йти за кордон. 16 серпня загін Махна форсував Дніпро і через Правобережну Катеринославщину та Північну Херсонщину почав пробиватися на захід [4, с. 238].

Під час цього останнього рейду Махна десь південніше Апостолового, очевидно на підході до Інгульця чи на переправі через нього, 19 серпня червоні наздогнали махновців і нав'язали бій. Бій був запеклий, і Махно втратив кількох визначних і близьких безпосередньо до нього повстанських командирів, серед яких – і Олександра Клейна [8, с. 572].

Бібліографічні посилання

1. **Архирейский Д.** Клейн / Д. Архирейский // Немцы в России : энцикл. – Т. 2: К-О / редкол. : В. Карев и др. – М., 2004. – С. 105–106.
2. **Архирейский Д. В.** Немецкие колонисты и повстанческое движение в Украине в период гражданской войны и новой экономической политики / Д. В. Архирейский, В. В. Ченцов // Вопросы германской истории : сб. науч. ст. – Д., 2001. – С. 5–13.
3. **Архирейський Д. В.** Анархіст-комуніст Авраам Буданов / Д. В. Архирейський // Грані. – 2002. – № 2. – С. 33–36.
4. **Архирейський Д. В.** Останній рейд Махна / Д. В. Архирейський // Південна Україна. – 2002. – № 2. – С. 236–244.
5. **Архирейський Д. В.** Отамани громадянської війни. Федір та Григорій Іванови / Д. В. Архирейський // Грані. – 2005. – № 4 (42). – С. 15–21.
6. **Архирейський Д. В.** Отамани громадянської війни. Федір та Григорій Іванови / Д. В. Архирейський // Грані. – 2005. – № 6 (44). – С. 15–22.
7. **Аршинов П. А.** История махновского движения (1918–1921) / П. А. Аршинов. – Запорожье, 1995.
8. **Белаш А. В.** Дороги Нестора Махно. Историческое повествование / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – К., 1993.
9. **Волковинський В.** Нестор Махно: легенди і реальність / В. Волковинський. – К., 1994.
10. **Голованов В. Я.** Нестор Махно / В. Я. Голованов. – М., 2008.
11. **Голованов В. Я.** Тачанки с Юга / В. Я. Голованов. – М.; Запорожье, 1997.
12. **Горак В.** Жінка з револьвером у руці. Життя і смерть Марії Никифорової [Електронний ресурс] / В. Горак // Воєнна історія. – 2009. – № 1. – Режим доступу : http://warhistory.ukrlife.org/1_06.html.
13. **Зинько Ф.** Оболганный Лев Задов / Ф. Зинько // Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна : матеріали наук.-теорет. конф. (Запоріжжя–Гуляйполе, 12–13 листопада 1998 р.). Ч. 1. – Запоріжжя, 1998. – С. 130–142.
14. **Ковтонюк Б.** Легенди Дібровського лісу (легенди, бувальщини, усмішки, нариси) / Б. Ковтонюк. – Д., 2013.
15. **Кравец Ю. П.** Махновский командир Пантелеймон Каретников и его судьба / Ю. П. Кравец // Музейний вісник. – 2011. – № 11. – С. 131–141.

16. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М., 2006.
17. **Оппоков В.** Лев Задов: смерть от бескорыстия / В. Оппоков. – Петрозаводск, 1994.
18. **Постолатій В.** Марія Никифорова – людина та отаманша: факти та міфи / В. Постолатій // Офіційний сайт Нестора Івановича Махно. Махно.ru [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.makhno.ru/other/41.php>.
19. **Савченко В. А.** Махно / В. А. Савченко. – Х., 2005.
20. **Седов Н.** Хождение Левы Задова / Н. Седов // Наша республика. – 1994. – № 6–7. – С. 23–24.
21. **Семанов С. Н.** Нестор Махно. Вожак анархистов / С. Н. Семанов. – М., 2005.
22. **Телицын В.** Нестор Махно: Историческая хроника / В. Телицын. – М.; Смоленск, 1998.
23. **Тимошук А. В.** Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921) / А. В. Тимошук. – Симферополь, 1996.
24. **Турченко Г. Ф.** Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя, 2005.
25. **Чоп В. М.** Всеволод Волин – глава махновського культпросвета / В. М. Чоп // Избранные труды Запорожских еврейских чтений. – Запорожье, 2005. – С. 369–382.
26. **Чоп В. М.** Галина Андріївна Кузьменко – голова Союзу вчителів Гуляйпільської республіки (1919–1920 рр.) / В. М. Чоп // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. Вип. 1. – Д., 2004. – С. 128–134.
27. **Чоп В. М.** Маруся Никифорова / В. М. Чоп. – Запорожье, 1998.
28. **Чоп В.** Отаман Федір Зубко [Електронний ресурс] / В. Чоп // Офіційний сайт Нестора Івановича Махно. Махно.ru. – Режим доступу: <http://www.makhno.ru/lit/chop/4.php>.
29. **Чоп В. М.** Стосунки німців-колоністів з махновськими повстанцями (1918–1920 рр.) / В. М. Чоп // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. – Запоріжжя; Сімферополь, 2001. – С. 87–91.
30. **Шубин А.** Анархия – мать порядка. Между красными и белыми / А. Шубин. – М., 2005.

Надійшла до редколегії 24.12.2014

УДК 94(477.7):32

В. А. Сливенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОРГАНІЗАЦІЯ МІЛІЦІЇ ТА КРИМІНАЛЬНОГО РОЗШУКУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

Розглянуто питання правового та організаційного забезпечення становлення міліції і кримінального розшуку на Півдні України на початку 1920-х рр.

Ключові слова: міліція, кримінальний розшук, правоохоронна система, становлення, організація, забезпечення, Південь України.

Сливенко В. А. Организация милиции и уголовного розыска на Юге Украины в начале 1920-х гг.

Рассмотрены вопросы правового и организационного обеспечения становления милиции и уголовного розыска на Юге Украины в начале 1920-х гг.

Ключевые слова: милиция, уголовный розыск, правоохранительная система, становление, организация, обеспечение, Юг Украины.

Slivenko V. A. Organization of police and the criminal investigation in South Ukraine in the early 1920's.

© Сливенко В. А., 2015